

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΚΕΙΜΕΝΑ-MONTEΛΑ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΩΣ ΞΕΝΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΦΑΤΙΜΑ ΕΛΟΕΒΑ

The paper describes one of the strategies that can be adopted in teaching Modern Greek. Students are given a number of model texts (mostly Greek fiction and essayistic literature) with detailed grammatical comments, in order to create their own variant of the interlanguage, which in the process of learning should be further adapted to the situation of the Greek linguistic pluralism.

It should be noted that at the early stages of language learning, the students are not oriented to the entire spectrum of language variation, but to the relatively high variety of Greek (given their social role as foreign speakers of Greek). The method is partly based on the theory of Milman Perry and Albert Lord, the classic study of epic performance, which led further to the development of the theory of orality and textuality in literary texts.

*Η Ιθάκη σ' έδωσε το ωραίο ταξίδι...
Κ. Καβάφης*

Κυρίες και Κύριοι,

Απόψε είμαστε εδώ για να τιμήσουμε τον αγαπημένο μας φίλο και συνάδελφο κ. Παναγιώτη Κοντό. Εδώ και πολλά χρόνια θαυμάζω τον κ. Κοντό και τον θεωρώ φίλο μου. Είναι όμως η πρώτη φορά που έχω την πολύτιμη ευκαιρία να του εκφράσω και επισήμως τα συναισθήματα και την ευγνωμοσύνη μου. Όταν πρόκειται να μιλήσει κανείς για την φιλία, αναγκαστικά μιλάει για τη δική του κοσμοθεωρία. Θα σας παρακαλέσω λοιπόν να με συγχωρήσετε για την αρκετά εκτεταμένη εισαγωγή που θα ακολουθήσει και που αναφέρεται βέβαια στον κ. Κοντό, αλλά έχει άμεση σχέση και με το θέμα της αποψινής μου ανακοίνωσης.

Στο Προλόγισμα στη «Μουσική Ποιητική» ο Σεφέρης (Δοκιμές, τόμ Β': 311) αναφέρει ένα χωρίο από τις αναμνήσεις του μεγάλου Ρώσου συνθέτη Στραβίνσκι, ο οποίος στα γεράματά του είπε σε μια συνέντευξη το εξής: «Δεν μπορώ να κοιμηθώ τη νύχτα, παρά μόνο αν υπάρχει μια αχτίνα φωτός που μπαίνει μέσα στην κάμαρά μου από κάποιο γειτονικό δωμάτιο. Ίσως να ήταν το φανάρι του δρόμου, έξω από το παράθυρό μου, που φώτιζε το κανάλι Κριούκωφ.

Όμως ό,τι και να ήταν, αυτός ο ομφάλιος λώρος φωτισμού μου επιτρέπει, ακόμη και τώρα, στα 78 μου χρόνια, να ξαναμπαίνω στον προστατευμένο και τον κλειστό χώρο που γνώρισα όταν ήμουν επτά ή οχτώ».

Αναφέροντας αυτό το παράθεμα ο Σεφέρης προσθέτει: «Θαυμάζω που μιλά έτσι ένας άνθρωπος που δηλώνει: «Δεν μου αρέσει να θυμούμαι την παιδική μου ηλικία»». Εδώ θα μπορούσε να προσθέσει κανείς ότι και ο ίδιος ο ποιητής απόφευγε να μιλάει για τα παιδικά του χρόνια. Αυτό, πάντως, δεν τον εμποδίζει να μιλάει με μια αποκαλυπτική συγκίνηση για τις παιδικές αναμνήσεις ενός άλλου δημιουργού: «Όμως αυτό το αμυδρό και πεισματικό φως που ξεκίνησε κάποτε από το φανάρι ενός δρόμου της παλιάς Πετρούπολης και καθώς περνούσαν οι δεκαετίες ίσως να έσβησε η εστία του, εξακολουθούσε ωσάν το φως ενός σβησμένου άστρου, να φωτίζει τον ύπνο του και να του προσφέρει τον προστατευμένο κόσμο των παιδικών χρόνων...».

Ο Σεφέρης γράφει αυτά στην Αθήνα, το 1969, στα 69 του χρόνια, και παρατηρεί ότι ανάμεσα στην πλούσια συγκομιδή του Στραβίνσκι «αυτό το σημείο δουλεύει περισσότερο στο μυαλό» του. Το τελευταίο ισχύει και για μένα. Η εικόνα μιας ακτίνας από το νυχτερινό κανάλι με συγκινεί ιδιαίτερα και ο λόγος είναι πολύ απλός: μένω στην Πετρούπολη δύο βήματα από το κανάλι Κριούκοφ και νομίζω ότι ξέρω ποιο ακριβώς φανάρι εννοούσε ο Στραβίνσκι. Έτσι λειτουργεί ο απόλυτος κανόνας της μεταφορικής χρήσης. Αν ξέρουμε ακριβώς ποια είναι η πηγή της μεταφοράς, αντιλαμβανόμαστε καλύτερα και τον στόχο.

Υπάρχει και άλλος λόγος που κάνει σημαντικό αυτό το παράθεμα: μας βοηθάει στην αποκωδικοποίηση του έργου του Σεφέρη. Δεν είναι τυχαίο ότι μια εικόνα, παιδική ανάμνηση του Στραβίνσκι, που παίρνει καθαρά μεταφορική διάσταση, εντυπωσίασε τόσο τον ποιητή. Τι είναι αυτός ο ομφάλιος λώρος φωτισμού, μια ακτίνα που σε ξαναφέρει στο χαμένο παράδεισο και που κατά τον Σεφέρη είναι *προστατευμένος και κλειστός χώρος*; Πού φέρνει τον Σεφέρη αυτή η ακτίνα; Προφανώς, στη Σκάλα, στα Βουρλά.

Αλλά υπάρχει σίγουρα και τρίτος λόγος, για τον οποίο συγκινήθηκα ιδιαίτερα όταν πρωτοδιάβασα αυτά τα λόγια. Με συγκίνησε η ιδέα του γυρισμού, του νόστου. Εμείς οι ξένοι νεοελληνιστές έχουμε το προνόμιο να απολαμβάνουμε από κοντά το μαγικό φαινόμενο της συνέχειας της ελληνικής γλώσσας. Και πολύ συχνά η αναφορά στην Ελλάδα μεταφορικώς γίνεται για μας μια παραλλαγή γυρισμού στο πραγματικό μεταφυσικό μας σπίτι, στον εαυτό μας, στον *προστατευμένο κόσμο των παιδικών μας χρόνων*. Στον ελληνικό πολιτισμό στηρίζονται οι πιο σημαντικές ιδέες των περισσότερο ανθρώπων, οι πρώτες παιδικές εντυπώσεις τους για τον κόσμο, η αυτογνωσία τους: όλα αυτά τα χρωστάμε στην Ελλάδα.

Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την ρωσική κουλτούρα. Έτσι, με το πλησίασμα του ενός πολιτισμού στον άλλον, μας δίνεται η πολύτιμη δυνατότητα να αποκωδικοποιήσουμε την δική μας κουλτούρα. Και είναι αυτονόητο ότι χρειαζόμαστε εδώ ουσιαστική βοήθεια. Για μένα προσωπικά αυτή η ακτίνα φωτός που

σε φέρνει πίσω στο χαμένο παράδεισο είναι και ορισμένοι άνθρωποι. Ο Παναγιώτης Κοντός ήταν από τους πρώτους ανθρώπους οι οποίοι με βοήθησαν να πλησιάσω το μαγικό κόσμο του ελληνισμού. Είναι γενναιόδωρος, χαρισματικός, υποδειγματικά ανιδιοτελής άνθρωπος. Αυτός ο λαμπρός φιλόλογος έγινε για πολλούς -όχι μόνο για μένα- η ακτίνα φωτός που σε φέρνει σε ένα κόσμο 'προστατεμένο'. Και μέχρι τώρα, όταν ακούω την φωνή του στο τηλέφωνο, νιώθω μια σιγουριά, αισθάνομαι ότι ο κόσμος λειτουργεί σωστά. Ορισμένες στιγμές πιστεύω στον παρήγορο λόγο του Σεφέρη: «Ο κόσμος είναι απλός». Είναι ένα θαυμάσιο συναίσθημα που μου το προσφέρει εδώ και πολλά χρόνια. Τέλος, με την ευκαιρία αυτή θα ήθελα να τον ευχαριστήσω και να του ευχηθώ κάθε καλό.

Το θέμα της αποψινής μου ανακοίνωσης έχει σχέση με την ποικιλία της ελληνικής γλώσσας, τη νεοελληνική λογοτεχνική νόρμα και τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας. Ξεκινώντας, θα ήθελα να διευκρινίσω ότι θα μιλήσω για την εξωσυστηματική ποικιλία, κατά την ταξινόμηση των Κακριδή-Feiragi & Χειλά-Μαρκοπούλου (1996). Θα με απασχολήσει ιδιαίτερα η ποικιλία που προέρχεται από τις ιστορικές περιπέτειες της γλώσσας.

Εδώ και πολλά χρόνια έχω την πολυτέλεια να διδάσκω την ελληνική γλώσσα. Ορισμένες φορές να σκέφτομαι στα ελληνικά και να απολαμβάνω το μαγικό γλωσσολογικό παιχνίδι που λέγεται ελληνική γλώσσα. Τότε, συχνά, αντιμετωπίζω δυσκολίες, οι οποίες όμως ταυτόχρονα έχουν μεγάλη γοητεία, όπως όλες οι πολύπλοκες καταστάσεις. Όταν π.χ. μιλάω για «πολυτέλεια», που σηματίζει γενική «πολυτέλειας», πρέπει να εξηγήσω συστηματικά στους φοιτητές μου, γιατί μιλάμε για «ξενοδοχείο *πολυτελείας*». Πρέπει να εξηγήσω πως είναι κάτι διαφορετικό η λέξη *τράπεζα* στην έκφραση «συζήτηση *στρογγυλής τραπεζής*» και η λέξη «*τραπέζι*». Ποιες εξηγήσεις μπορώ να τους δώσω, αν αφαιρέσω τη διαχρονία;

Πριν από μερικά χρόνια έτυχε να είμαι παρούσα σ' ένα σεμινάριο στο Τμήμα Γλωσσολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το θέμα της συζήτησης ήταν η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στο δημοτικό. Ένας συνάδελφος, περιγράφοντας κάποιο γλωσσολογικό πείραμα στο δημοτικό σχολείο, ξαφνικά, χωρίς καμιά φανερό αιτία, πέρασε στην καθαρεύουσα λέγοντας: «Και όταν εκορέσθη η περιέργεια των παιδιών...» και συνεχίζοντας ακόμα δυο προτάσεις στην καθαρεύουσα, τελείωσε πολύ φυσιολογικά την ομιλία του σε άφογη δημοτική γλώσσα. Ποιοι κοινωνιογλωσσικοί ή πραγματολογικοί παράγοντες συνεπάγονται μια παρόμοια περίπτωση εναλλαγής των κωδίκων (*code switching*) ή σε άλλες περιπτώσεις ανάμειξης των κωδίκων (*code mixing*); Είναι ολοφάνερο ότι για τους διδακτικούς μας σκοπούς δεν μας αρκεί η εξήγηση του φαινομένου. Χρειαζόμαστε οδηγίες, προβλέψεις, διατύπωση κανόνων. Οι ξένοι φοιτητές οι οποίοι μαθαίνουν ελληνικά πρέπει να κατέχουν αυτές τις υφολογικές διακυμάνσεις, αλλιώς τους διδάσκουμε μια δύσχρηστη, πλασματική γλώσσα.

Αναμφίβολα όλοι μας έχουμε κάποιες δικές μας εξηγήσεις για ποιο λόγο περνάει κανείς στην ομιλία του στην καθαρεύουσα (η οποία καταργήθηκε το 1976!). Πάντως, το περιστατικό το οποίο περιέγραψα παραπάνω παρουσιάζει ένα αναμφισβήτητο γεγονός της γλωσσικής χρήσης και είναι φυσικό για έναν γλωσσολόγο να προσπαθεί να προτείνει ερμηνείες αυτού του φαινομένου. Πριν αρχίσουμε τη διδασκαλία της γλώσσας πρέπει να θέσουμε στον εαυτό μας μια απλή ερώτηση: «Ποια γλώσσα πρέπει να διδάξουμε;». Στη σημερινή ελληνική γλωσσική κατάσταση έχουμε να κάνουμε με ένα συναρπαστικό και πολύπλοκο γλωσσικό παιχνίδι. Στην καθαρεύουσα ορισμένοι Έλληνες ανατρέχουν συχνά όταν αστειεύονται, όταν θέλουν να δηλώσουν ειρωνεία και σε πολλές άλλες περιπτώσεις, όπως αυτή που περιγράψαμε πιο πάνω.

Είναι γεγονός ότι η σημερινή γλωσσική κατάσταση είναι πολύ διαφορετική από αυτήν που επικρατούσε πριν από 20 χρόνια. Εκείνη την εποχή ήταν ακόμα πολύ ζωντανές οι αναμνήσεις από την περίοδο της διδασκαλίας. Πολλοί Έλληνες απέφυγαν τη χρήση αρχαϊκών στοιχείων, γιατί για πολλά χρόνια η χρήση της καθαρεύουσας σήμαινε αυτομάτως ότι ο ομιλητής ανήκει στο χώρο της δεξιάς. Σήμερα δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Είχα ακούσει κάποτε την έκφραση: «Η καθαρεύουσα μπαίνει από την πίσω πόρτα». Φυσικά πρέπει να επισημανθεί ότι με τον όρο «καθαρεύουσα» εδώ δεν νοείται τίποτα συγκεκριμένο. Ξέρουμε ότι η έννοια αυτή είναι πολύ σχετική. Είναι η γλώσσα στην οποία γράφτηκε το Σύνταγμα, η γλώσσα με τη νεοελληνική σύνταξη και την αρχαϊζουσα μορφολογία.

Φαίνεται ότι τη σημερινή γλωσσική κατάσταση μπορεί να την περιγράψει κανείς χρησιμοποιώντας τους όρους της κοινωνιογλωσσολογίας *εναλλαγή κωδίκων* (code switching) και *ανάμειξη κωδίκων* (code mixing). Στην παρούσα γλωσσική κατάσταση στην Ελλάδα έχουμε να κάνουμε με τη συνύπαρξη και πολύ συχνά αλληλεπίδραση δύο γλωσσικών συστημάτων. Επομένως, ένας ξένος ομιλητής χρειάζεται κάποιες πληροφορίες για τη γλωσσική τακτική την οποία πρέπει να ακολουθήσει στον προφορικό και γραπτό λόγο. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα τελευταία χρόνια, πέρα από τα μεγάλα, γενικά λεξικά της γλώσσας, αρχίζουν να κυκλοφορούν ειδικά λεξικά, όπως π.χ. το *Λεξικό των Αρχαϊστικών Φράσεων* του Δ. Τσιρόγλου και άλλα. Είναι ολοφάνερο ότι οι συγγραφείς και το κοινό αισθάνθηκαν την ανάγκη τέτοιων λεξικών. Ανάλογο φαινόμενο συναντάμε στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία και στα πρόσφατα εγχειρίδια και γραμματικές που περιγράφουν τη σημερινή κατάσταση της ελληνικής γλώσσας. Παρατηρούμε ότι οι συγγραφείς προσέχουν ιδιαίτερα το θέμα των αρχαϊστικών στοιχείων στη σύγχρονη ελληνική γλώσσα.

Κατά την άποψή μου είμαστε υποχρεωμένοι να στραφούμε προς τη διαχρονία: στην περίπτωση της ελληνικής πρέπει να κάνουμε συνεχώς μια στροφή προς τα πίσω. Η κυρίαρχη τάση της γλωσσολογικής θεωρίας (από τους Νεογραμματικούς και τον Saussure μέχρι τον Chomsky) θα αξιολογούσε κάπως αρνητικά μια παρόμοια προσέγγιση της ποικιλίας στη γλώσσα. Η κυρίαρχη

ιδέα είναι αναμφίβολα η εξής: «μια γλώσσα, ένα σύστημα». Η ιδέα των γλωσσικών επαφών, της συνύπαρξης δύο η περισσότερων γλωσσικών συστημάτων, της διαχρονικής ανάμειξης (στη συγκεκριμένη περίπτωση μιλάμε για αισθητή επιρροή της αρχαϊζουσας μορφής της γλώσσας στην παρούσα γλωσσική κατάσταση) έρχεται σε αντίθεση με την κλασική συγχρονική προσέγγιση. Στη γλωσσολογική ανάλυση, η στροφή προς τη διαχρονία μέχρι μια ορισμένη εποχή θεωρούνταν επικίνδυνη, όπως η συμπεριφορά της συζύγου του Λοτ, η οποία κοίταξε πίσω στην αγαπημένη της πόλη και πάγωσε στη θέση της για πάντα ως στήλη άλατος. Στην περίπτωση της Νέας Ελληνικής, πάντως, αναγκάζεται να δεχτεί κανείς ότι είναι πολύ δύσκολο να αποφύγουμε αυτήν την επικίνδυνη κίνηση, να αντιμετωπίσουμε, κατά τον Saussure, την ελληνική γλώσσα ως μια παρτίδα σκακιού. Για μια αντικειμενική ανάλυση, πρέπει να θέσουμε μια ερώτηση: ποιος θα κάνει την κίνηση;

Είναι ενδεικτικό ότι το θέμα της γλωσσικής ποικιλίας ή ετερογένειας στα ελληνικά έγινε τα τελευταία χρόνια θέμα ζωντανής και άκρως ενδιαφέρουσας συζήτησης και έρευνας. Με αυτό το θέμα έχουν ασχοληθεί, μεταξύ άλλων, οι: Πετρούνας (1978), Ιορδανίδου (1986), Babiniotis (1992), Μπακάκου-Ορφανού & Χειλά-Μαρκοπούλου (1992), Σετάτος (1992), Daltas (1994), Φραγκουδάκη (1996), Κακριδή-Ferrari & Χειλά-Μαρκοπούλου (1996), Mackridge (1988, 1990) κ.ά. Λόγω της ενασχόλησής μου με τη διδασκαλία της ελληνικής, στην παρούσα εργασία με απασχολεί κυρίως όχι τόσο το θέμα περιγραφής της γραμματικής ποικιλίας όσο των προδιαγραφών μιας κειμενικής κωδικοποίησης της γλώσσας: ποια μορφή της ελληνικής γλώσσας, μέσω ποιων κειμένων, πρέπει να διδάσκεται στους ξένους; Και επειδή επί χρόνια ακολουθώ μια μέθοδο διδασκαλίας που στηρίζεται στα λογοτεχνικά κείμενα, αυτό που με απασχολεί είναι τα κριτήρια για την επιλογή αυτών των κειμενικών προτύπων.

Είναι κοινή θέση σήμερα ότι η έννοια της νόρμας, ως λογοτεχνικής αρχής, συνδέεται άρρηκτα με την ύπαρξη κειμένων-μοντέλων. Ο κωδικοποιημένος κανόνας διαμορφώνεται με βάση αυτά τα κείμενα. Επομένως, η λογική διαδικασία έχει εδώ χαρακτήρα επαγωγικό και όχι απαγωγικό.

Επιτρέψτε μου τώρα να σας παρουσιάσω δύο πολύ γνωστά κείμενα που με γοητεύουν προσωπικά και ως διδάσκουσα:

*Την είδα την Ξανθούλα,
την είδα ψες αργά
που εμπήκε στη βαρκούλα
να πάη στην Ξενιτιά*

Πρόκειται για ένα από τα πιο μυστηριώδη από γλωσσική άποψη κείμενα που γραφτήκαν στην ελληνική ποιητική παράδοση: με τον διπλασιασμό της άτονης αντωνυμίας αντιλαμβανόμαστε την προφορικότητα του κειμένου και κάτι άλλο, απροσδιόριστο και φευγαλέο, μάλλον έναν ιταλικό απόηχο. Μέχρι

τώρα η γλώσσα του εθνικού ποιητή του ελληνισμού παραμένει αινιγματική: είναι ιδιόλεκτος του Σολωμού ή, για να χρησιμοποιήσω τον όρο του Newton (1972), ένα δείγμα της προδιαλεκτικής ελληνικής (*pre-dialectal Greek*);

Σε αυτό το σημείο έρχεται στο νου μου η παρατήρηση του Σεφέρη (κοινός τόπος πλέον) ότι οι καλύτεροι Έλληνες ποιητές δεν ήξεραν καλά τα ελληνικά. Αναρωτιόμαστε αν θα έπρεπε ίσως να είναι κανείς δίγλωσσος, όπως ο Σολωμός, ο Κάλβος και ο Καβάφης για να απελευθερωθεί από το αρχαϊστικό παρελθόν, να ξεφύγει από τη δική του εμπειρία τι ακριβώς σημαίνει η μεγάλη απόλαυση να γράφεις στην ίδια γλώσσα στην οποία σκέφτεσαι. Θα ήταν επομένως δύσκολο να απαντήσουμε θετικά στην ερώτηση, αν έχουμε πράγματι δικαίωμα να αντιμετωπίζουμε το κείμενο του Σολωμού με την ιδιόρρυθμη γλώσσα του ως πρότυπο κείμενο.

Ένα άλλο κείμενο το οποίο επέλεξα ως παράδειγμα είναι πολύ διαφορετικό, αλλά με γοητεύει με τον ίδιο τρόπο:

Την περιζήτητη ταύτην τριάδα προσόντων είχε εύρει συνηνωμένη εις το πρόσωπον της δεσποινίδος Παναγιώτας Τουρλωτής, είδος τι νεαρού ιπποπόταμου, του οποίου ο όγκος εκφόβιζε πάντας τους άλλους προικοδιώκτας.

Το κείμενο του Ροΐδη είναι γραμμένο με αξιολάτρευτη άνεση και προφορικότητα. Και πάλι αναρωτιέται κανείς τι είναι η καθαρεύουσα του Ροΐδη. Κατά τη γνώμη μου το κείμενο δείχνει αναμφισβήτητα ότι ο Ροΐδης σκεφτόταν στην καθαρεύουσα. Τότε γιατί αυτή η γλώσσα δεν έγινε δεκτή ως λογοτεχνική νόρμα;

Ο Peter Mackridge στο άρθρο του «Le discours public en Grèce après l'abolition de la diglossie» προτείνει τη διάκριση της δημοτικής από την καθαρεύουσα όχι ως διάκριση προφορικής-γραπτής, πλαστής-φυσικής γλώσσας αλλά ως δύο παραλλαγές του γραπτού λόγου. Πιστεύω ότι τα δύο παραπάνω κείμενα αποδεικνύουν αυτή την πολύ γόνιμη ιδέα. Ιστορικά, η 'υψηλή δημοτική', η οποία στηρίζεται σε δημοτικά τραγούδια και κατά τον Newton είναι η προδιαλεκτική ελληνική προσδιορίζεται ακόμα πιο δύσκολα από την καθαρεύουσα. Στα τέλη του 19ου αιώνα φαίνεται ότι υπήρχαν φυσικοί ομιλητές της καθαρεύουσας, ενώ αντίθετα η ύπαρξη ομιλητών της 'υψηλής δημοτικής' φαίνεται αρκετά αμφιλεγόμενη.

Σημειωτέον ότι ο Εμμανουήλ Ροΐδης, στον οποίον ανήκουν τα πιο κομψά παραδείγματα της πεζογραφίας στην καθαρεύουσα έχει δημοτικιστικές απόψεις. Αλλά ακόμη και όταν υπερασπίζεται τον Ψυχάρη και όταν εκφράζει δημοτικιστικές απόψεις γράφει στην καθαρεύουσα (Mackridge 2000).

Θα μπορούσαμε να κάνουμε πολλές απόπειρες για να βρούμε πρότυπα κείμενα. Θα απολαμβάναμε αυτήν την αναζήτηση αλλά θα αναγκαζόμασταν τελικά να δεχτούμε ότι τα πρότυπα κείμενα (με την έννοια των αμιγών γλωσσικών προτύπων) στην πραγματικότητα απουσιάζουν από τα Νέα Ελληνικά.

Εδώ και πολλά χρόνια κάνοντας ένα τεστ θέτω την ίδια ερώτηση σε Έλληνες, νεοελληνιστές και μη: τους ρωτάω ποιο κείμενο θα μπορούσε να παίξει τον ρόλο ενός τέτοιου κειμένου-προτύπου. Η απάντηση, όπως θα αναμενόταν, είναι εύκολα προβλέψιμη. Μου απαντάνε συνήθως ότι αναμφισβήτητα είναι τα κείμενα του Σεφέρη: στην πρώτη σειρά ο πεζός του λόγος, οι δοκιμές, αλλά και η ποίησή του. Προσωπικά αναρωτιέμαι, αν πράγματι έχουμε το δικαίωμα να ισχυριζόμαστε ότι ο πεζός λόγος του Σεφέρη μας προσφέρει ένα παράδειγμα κειμένου-προτύπου.

Ο Σεφέρης, όσο κανένας άλλος Έλληνας ποιητής, ενδιαφέρεται για την ελληνική γλώσσα: «Ο Θεός μας έδωσε μια γλώσσα εύρωστη, πεισματάρα και χαριτωμένη, που αντέχει ακόμα, μολονότι έχουμε εξαπολύσει όλα τα θεριά να την φάνε». Σημειωτέον ότι ήδη μέσα σ' αυτό το κείμενο η λέξη *εύρωστη* έχει καθαρευσιάνικη απόχρωση και είναι ολοφάνερο ότι, αν συνεχίσουμε την ανάλυση, θα βρούμε πολλές αποκλίσεις από την απλή δημοτική. Το χαρακτηριστικό αυτό εκδηλώνεται και με την τάση του Σεφέρη προς τα αρχαϊστικά στοιχεία (π.χ. *της-εν-Σαλαμίני-ναυμαχίας*) αλλά και με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον το οποίο δείχνει για τη διαλεκτική γλώσσα, τη γλώσσα των ανθρώπων της υπαίθρου. Με τη γνωστή του τάση να κάνει ανάλυση του δικού του έργου μας συμβουλεύει το εξής: «Τρεις είναι οι δρόμοι που μας οδηγούν στο στόχο μας: η γλώσσα της Σμύρνης, επειδή εκεί έζησα παιδί, του Ερωτόκριτου και της Κρητικής λογοτεχνίας, και η Κυπριακή διάλεκτος». Δηλαδή τα κείμενα του Σεφέρη παρουσιάζουν τη γνωστή γλωσσική ποικιλία και από αυτήν την άποψη είναι αντιπροσωπευτικό δείγμα.

Και πάλι όμως αντιμετωπίζουμε ένα παράδοξο: Τα κείμενα του Σεφέρη παρουσιάζουν τον πεζό λόγο ενός ποιητή. Το θέμα αυτό, η πρόζα των ποιητών, βρίσκεται τελευταία στο επίκεντρο της προσοχής στις έρευνες που αφορούν τη θεωρία της λογοτεχνίας. Πολλές φορές αντιπαραβάλλεται με την ποίηση των πεζογράφων. Πρόσφατα έγινε στη Μόσχα ένα συνέδριο με αυτό το θέμα. Η επιλογή του θέματος στηρίζεται στο γεγονός ότι στις αρχές του περασμένου αιώνα δεν υπήρχε στην Ρωσία ούτε ένας σπουδαίος ποιητής, ο οποίος να μην έγραφε και σε πεζό λόγο. Από επικοινωνιακή άποψη μπορούμε να ορίσουμε τον ποιητικό λόγο ως *εγώ-κείμενο* και τον πεζό λόγο ως *αυτός-κείμενο* (αυτή την ταξινόμηση τη χρωστάμε στη γερμανική λογοτεχνική παράδοση του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα: ποίηση-εγώ, δράμα-εσύ και επικός λόγος-αυτός). Ορισμένες φορές γίνεται μια σύγχυση και οι δύο μορφές αλληλοεπηρεάζονται. Σε κάποιες περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με μια ουδετεροποίηση, οπότε θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για *επική* ποίηση και *λυρικό* πεζό λόγο και σε κάποιες άλλες συναντούμε πιο ασυνήθιστες και απρόοπτες μορφές. Η Ρωσίδα γλωσσολόγος Τατιάνα Τσιβιάν έχει προτείνει σ' αυτή τη σχέση την εξής υπόθεση: Ένας ποιητής που γράφει σε πεζό λόγο, για να διατηρήσει την επικοινωνιακή σκοπιμότητα του κειμένου, γράφει τον πεζό λόγο σαν να ήταν *εγώ-κείμενο* (Τσιβιάν 2001). Συνήθως το μέτρο, οι ομοιοκα-

ταληξίες και τα φυσικά όρια του κειμένου περιορίζουν τον ποιητή. Όταν ο ποιητής με έμφυτη ποιητική φωνή περνάει στον πεζό λόγο, αυτομάτως αφαιρεί τα φράγματα, αλλά ταυτόχρονα χάνει και τα στηρίγματα, πράγμα που δίνει στο έργο τον χαρακτήρα μιας αισθητής επιτήδευσης. Ο Roman Jakobson (1987) εύστοχα έχει συγκρίνει τον πεζό λόγο των ποιητών με το περπάτημα του κατοίκου του βουνού που περπατάει στην πεδιάδα. Ο ίδιος ο Σεφέρης το έχει εκφράσει με πολύ συγκεκριμένο τρόπο, ώστε να μην επιδέχεται καμιά παρανόηση: η ποίηση χορεύει, ο πεζός λόγος βαδίζει. Είναι άλλωστε γνωστές οι θέσεις του για τη διαφορά ποίησης και πεζογραφίας. Είχε εκφράσει μεγάλη επιφυλακτικότητα προς την ποιητική πρόζα. Πάντως, είναι αμφίβολο αν κάποτε να γράψει τον πεζό του λόγο ως πεζογράφος.

«Θέλω να μιλήσω απλά -να μου δοθεί ετούτη η χάρη»: πρόκειται για τα γνωστά λόγια του Σεφέρη, από το επίσης γνωστό έργο του *Ένας γέροντας στην ακροποταμιά*. Καμιά φορά ο Σεφέρης καταφέρνει πράγματι να μιλήσει απλά, αλλά, όταν συμβαίνει αυτό, είναι μια δραματική και επίπλαστη λιτότητα. Ο Σεφέρης πάσχιζε να μιλήσει απλά, αλλά παράλληλα είχε την πεποίθηση ότι η ποίηση είναι δύσκολη και ότι, όποιος δεν αγωνίζεται για να κυριαρχήσει στο υλικό του, δεν είναι τεχνίτης και η ευαισθησία του είναι λειψή. Ο κόσμος, στον οποίο η επικοινωνία έχει γίνει τόσο δύσκολη, υπαγορεύει και μια δύσκολη τέχνη. Συνοψίζοντας, μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι ούτε ο πεζός λόγος του Σεφέρη μπορεί να θεωρηθεί ως κείμενο-πρότυπο.

Αναρωτιέται κανείς με ποιον τρόπο συμβιβάζεται η τάση προς τον κανόνα με τον ετερογενή χαρακτήρα της γλώσσας. Είναι γεγονός ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με δύο αντικρουόμενες δυνάμεις και τάσεις: μια φυγόκεντρο και μια κεντρομόλο.

Για την ύπαρξη του γλωσσικού ζητήματος σήμερα στην Ελλάδα η Άννα Φραγκουδάκη (1996: 29) λέει το εξής: «Εμφανίζεται ένα απρόσμενο κοινωνικό φαινόμενο. Ένας μικρός αριθμός διανοούμενων διαδίδει την άποψη ότι η ελληνική γλώσσα βρίσκεται σε διαδικασία παρακμής. Αυτός ο μύθος καταφέρνει να πείσει σημαντικό ποσοστό πολιτών στην ελληνική κοινωνία με αποτέλεσμα να είναι ακόμα σήμερα ανοικτός ο δημόσιος διάλογος για την ποιότητα της ελληνικής γλώσσας». Αυτή η περιγραφή της γλωσσικής κατάστασης μου φαίνεται σχετικά υποκειμενική. Από την άλλη πλευρά, μάλλον δεν μπορεί, ούτε πρέπει κανείς να είναι πράγματι αντικειμενικός. Από τις ανθρωπολογικές έρευνες ένα συμπέρασμα μπορούμε να βγάλουμε με απόλυτη σαφήνεια: η εμφάνιση ενός μύθου στηρίζεται πάντα σε συγκεκριμένη ανάγκη της κοινωνίας και οι μύθοι δεν εμφανίζονται ποτέ χωρίς αιτία, ή καλύτερα, καθώς οι μύθοι έχουν σίγουρα κυκλικό χαρακτήρα, δεν ξαναεμφανίζονται χωρίς αιτία. Δεν σκοπεύω να υποστηρίξω ότι το λεγόμενο γλωσσικό ζήτημα συνεχίζει στην πραγματικότητα να υπάρχει στην Ελλάδα. Πιστεύω, όπως και η Φραγκουδάκη, ότι το ζήτημα αυτό υπάρχει στο μυαλό των ομιλητών. Οι Κακριδή-Φερράρι & Χειλά-Μαρκοπούλου (1996: 17-18) παρατηρούν ότι «η αέναη κίνηση, η ενέργεια, οι δυναμικές τάσεις

ανάμεσα στο παλαιό και το νέο, το κοινό και το σπάνιο...συνιστούν την αλήθεια για κάθε γλώσσα, ενώ πολλές εναλλακτικές μορφές της... δημιουργούν το ποικιλόχρωμο φάσμα της». Αυτό είναι γεγονός. Αλλά δεν πρέπει να ξεχνάμε την ιδιαιτερότητα κάθε γλώσσας. Και η ελληνική γλώσσα για γνωστούς ιστορικούς λόγους χαρακτηρίζεται από τη δική της ιδιαιτερότητα, καθώς το φάσμα της γλωσσικής ποικιλίας ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο. Δεν είναι τυχαίο ότι στο γνωστό του άρθρο ο Ferguson (1959) επέλεξε την ελληνική γλώσσα ως ένα από τα παραδείγματα διγλωσσίας. Τα ιστορικά συμφραζόμενα της ελληνικής διγλωσσίας είναι πασίγνωστα. Επιτρέψτε μου τώρα μια μικρή ιστορική παρέκβαση.

Τα πρώτα κείμενα-πρότυπα στην Ελλάδα γράφτηκαν πολύ νωρίς, ήδη από τον 5ο αι. π.Χ., το χρυσό αιώνα του ελληνικού πολιτισμού. Οι Έλληνες πολύ πιο νωρίς από τους άλλους Ευρωπαίους αντιλαμβάνονται ότι η γλώσσα τους αποτελεί πραγματικό θησαυρό. Στη λαμπρή αυτή εποχή από τη δεδομένη κατάξιση της ελληνικής γλώσσας και το απίστευτα υψηλό κύρος της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας πηγάζει το φαινόμενο της ελληνικής διγλωσσίας, με την έννοια ότι στην ίδια κοινωνία συνυπάρχουν για καιρό δύο γλωσσικά συστήματα, δύο ποικιλίες, η υπερκείμενη και η υποκείμενη, που πηγάζουν από μία γλώσσα. Η βαριά σκιά του κύρους της αρχαιότητας ενέπνευσε και βασάνισε πολλές γενιές Ελλήνων, και έγινε ταυτόχρονα πηγή υπερηφάνειας και σύμπλεγμα.

Γνωρίζουμε ότι η εμφάνιση δύο γλωσσικών μορφών γίνεται αισθητή τον 1ο αιώνα μ.Χ., κάτι που συνάγουμε από την αρνητική αντίδραση των αττικιστών. Στην πραγματικότητα από αυτήν την εποχή η αληθινή ανάπτυξη της γλώσσας καλύπτεται εν μέρει από μια πολύ βαριά και αδιαπέραστη αυλαία.

Ήδη από τους πρώτους αιώνες μ.Χ. η ελληνική γλώσσα λειτουργεί σε κατάσταση διαλεκτικής διαμάχης μέσα σ' ένα γλωσσικό continuum· αναφέρομαι βέβαια στην πασίγνωστη κατάσταση της διγλωσσίας.

Πάντως –και αυτό κατά τη γνώμη μου είναι αναπόφευκτο– τα δείγματα μιας τέτοιας πολυμορφίας υπάρχουν κατά κανόνα στο έργο ενός και του αυτού συγγραφέα. Αρχίζοντας π.χ. από το Λειμωνάριο του Μόσχου, το οποίο μπορεί να θεωρηθεί από τα πρώτα κείμενα με συνειδητά εκλαϊκευμένο χαρακτήρα, παρατηρούμε μια πολυμορφία που λειτουργεί ως υφολογικό μέσο. Ο Ιωάννης Μόσχος, ένας μορφωμένος άνθρωπος, εκλαϊκεύει συνειδητά το έργο του. Οι Kazhdan & Sherry (1999: 34) παρατηρούν στην *Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας* αναλύοντας τη γλώσσα των *Θαυμάτων του Αγίου Αρτεμίου* (7ος αιώνας μ.Χ.) ότι η απλότητα της γλώσσας δεν σημαίνει καθόλου λεξιπενία του συγγραφέα και ότι στις περισσότερες περιπτώσεις οι συγγραφείς των Βίων γράφουν σε μια απλοποιημένη γλώσσα με πολύ καθημερινό λεξιλόγιο όχι γιατί δεν είναι αρκετά μορφωμένοι, αλλά γιατί σκοπεύουν να αποδώσουν το ύφος του προφορικού λόγου.

Όλα αυτά τα γεγονότα έχουν άμεση σχέση με τη σημερινή γλωσσική κατάσταση. Η ελληνική γλώσσα βρίσκεται σε κατάσταση διαλεκτικής διαμάχης μέσα

σ' ένα γλωσσικό συνεχές. Αυτό ισχύει και για το τέλος του 19ου αιώνα, όταν η κομψή καθαρεύουσα του Ροΐδη συνυπάρχει με τη δραματική και πολύ εκφραστική γλώσσα του Παπαδιαμάντη και του Βυζηνίου και την ήπια καθαρεύουσα του Ξενόπουλου. Όσον αφορά τα κείμενα-μοντέλα στη δημοτική, η θέση ενός ερευνητή γίνεται πιο δύσκολη. Δημιουργείται η εντύπωση ότι θα έπρεπε κανείς να είναι δίγλωσσος, να απελευθερωθεί από το αρχαϊστικό παρελθόν, να ξέρει από τη δική του εμπειρία πόσο σπουδαίο και ευχάριστο είναι να γράφει στην ίδια γλώσσα στην οποία σκέφτεται. Το τελευταίο αναμφίβολα ισχύει για τον Ψυχάρη, που, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Peter Mackridge «η διακαής του επιθυμία να είναι μοναδικός δημιουργός της ελληνικής γλώσσας τον οδήγησε να επιβάλει ορισμένη εκδοχή της ελληνικής, που την ένοιωσε σαν οργανικό μέρος της δικής του εμπειρίας». Ο Ψυχάρης έχει την δική του άποψη για την ελληνική γλώσσα. Πολύ συχνά αυτή η άποψη είναι πολύ υποκειμενική και κάπως λανθασμένη, καθώς το έργο του είναι γεμάτο με υπερδιορθώσεις: πάντως στον Ψυχάρη χρωστάμε τη γνωστή επανάσταση στην ελληνική γλωσσική συνείδηση.

Αυτή η διαλεκτική γραμμή της ανάπτυξης της γλώσσας καταλήγει σε πολύ συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Είναι πολύ δύσκολο να πούμε τι ακριβώς σημαίνει για τα νεοελληνικά γράμματα ο λογοτεχνικός κανόνας. Έχει κανείς την εντύπωση ότι στην ελληνική περίπτωση έχουμε να κάνουμε με μια πολυμορφία κανόνων. Από καθαρά γλωσσολογική άποψη αυτό φαίνεται στη συνύπαρξη αρχαϊστικών και ιδιωματικών στοιχείων στον προφορικό λόγο ενός ομιλητή και στο κείμενο ενός συγγραφέα. Το σημείο αναφοράς, δηλαδή, είναι το γλωσσικό ζήτημα, όπως αυτό εμφανίζεται στην ελληνική λογοτεχνία.

Το συμπέρασμα που βγαίνει είναι το εξής: από την πρώιμη περίοδο διαμόρφωσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας μέχρι σήμερα δεν γράφτηκαν ποτέ αμιγή κείμενα-μοντέλα και δεν φαίνεται ότι πρόκειται να γραφτούν ποτέ. Υπήρχε πάντα μια ποικιλία παραλλαγών ανάμεσα στους δύο πόλους, τον αρχαϊστικό και τον δημώδη. Αυτό το φαινόμενο συνδυάζεται με το ελεύθερο πνεύμα του ελληνικού αγώνα και δίνει μια ακαταμάχητη γοητεία στα ελληνικά γράμματα. Όπως φαίνεται, η νόρμα, το λογοτεχνικό στάνταρντ, δεν είναι κάτι που αναγκαστικά επιβάλλεται στη γλώσσα. Η κατάσταση που επικρατεί στα ρωσικά και τα γαλλικά, όπου η έννοια του λογοτεχνικού κανόνα παίρνει απόλυτες μορφές, δεν είναι η μόνη δυνατή και ιδανική.

Επομένως, μπορώ να καταλήξω με τα θαυμάσια λόγια του Καβάφη που εκφράζουν την ελληνική κοσμοθεωρία και την ελληνική ιδέα της ελευθερίας: «Η Ιθάκη σ' έδωσε το ωραίο ταξίδι». Διδάσκοντας τη γλώσσα μέσω της λογοτεχνίας πρέπει ασταμάτητα να ψάχνουμε για κείμενα-μοντέλα που θα μας δώσουν ένα ωραίο ταξίδι, πολύτιμες γλωσσικές εμπειρίες. Χρειάζεται να μας προσφέρουν τίποτε άλλο;

Η κατάσταση την οποία σας περιέγραψα μπορεί να φαίνεται αδιέξοδη. Δεν είναι όμως καθόλου έτσι. Γι' αυτό επιτρέψτε μου να σας περιγράψω πολύ σύντομα τη διδακτική μέθοδο την οποία χρησιμοποιούμε στην Έδρα Βυζαντινών

και Νεοελληνικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Αγίας Πετρούπολης. Κατά τη γνώμη μου, αυτή η μέθοδος πηγάζει από την αντίληψη της μοναδικότητας της γλωσσικής κατάστασης της νεοελληνικής. Έχουμε την πολυτέλεια να αφιερώσουμε την πρώτη χρονιά διδασκαλίας αποκλειστικά στην εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας με 16 ώρες διδασκαλίας την εβδομάδα: μερικοί μάλιστα από τους φοιτητές μας προέρχονται από το Κλασικό Γυμνάσιο της Αγίας Πετρούπολης, όπου διδάσκονται τα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά 5-6 ώρες την εβδομάδα. Έτσι, όταν στο δεύτερο χρόνο των πανεπιστημιακών τους σπουδών περνάνε στην εκμάθηση της νέας ελληνικής, έχουν αποκτήσει ήδη μια ιδέα για την συνέχεια της γλώσσας. Υπάρχει επίσης μια μικρή προσδοκία να είναι σε θέση να αποκωδικοποιήσουν τους υπαινιγμούς και τις παραπομπές στους αρχαίους συγγραφείς όταν περάσουν στο διάβασμα των βυζαντινών συγγραφέων. Στο στάδιο αυτό η διδασκαλία γίνεται και πάλι μέσω της λογοτεχνίας. Όλες οι γραμματικές εξηγήσεις στηρίζονται σε ωραία και γνήσια ελληνικά κείμενα. Για δική μου χρήση ονομάζω αυτή τη μέθοδο *διδασκαλία κατά Milman Perry & Albert Lord*. Κάποια στιγμή συνειδητοποίησα ότι ο τρόπος διδασκαλίας μας μοιάζει πολύ με τις αφηγηματικές τεχνικές που περιγράφονται στο βιβλίο τους *The Singer of the Tale*. Το πασίγνωστο αυτό βιβλίο έγινε σημείο αναφοράς για τις σπουδές της επικής παράδοσης.

Οι ερευνητές προσπάθησαν να αποδείξουν ότι οι φορείς της σερβοκροατικής επικής παράδοσης κατέχουν κλισέ, ορισμένα ρητορικά σχήματα και αυστηρό μέτρο. Βάσει αυτών των κανόνων αυτοσχεδιάζουν παράγοντας έτσι (και όχι αποστηθίζοντας) τα ποιήματα. Βασιζόμενοι στα κείμενα-μοντέλα οι φοιτητές αποκτούν σαφή, κάπως αδρή και σε πρώτη φάση μάλλον απλοποιημένη ιδέα για την γραμματική δομή της ελληνικής γλώσσας και παράλληλα κατέχουν άφθονα κλισέ και αφηγηματικά σχήματα, τα οποία στηρίζονται σε ορισμένα λογοτεχνικά κείμενα. Έτσι, περνάνε από μια πλαστή και κάπως παράξενη γλώσσα στην επόμενη φάση. Απελευθερώνονται από «τα λογοτεχνικά μαλάματα» επεξεργάζονται το δικό τους ύφος και αποκτούν θαυμάσια άνεση και τη δυνατότητα «να μιλήσουν απλά» και με το όραμα κάποτε να πάρουν μέρος στο Γλωσσικό Παιχνίδι των Ελλήνων.

Φατίμα Ελόεβα
Πανεπιστήμιο Αγίας Πετρούπολης
e-mail: feloeva@FE1396.spb.edu

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Babiniotis, G. 1992: "The teaching of Modern Greek as a first and a foreign second language". *La Linguistique* 28, 115-130.
- Daltas, P. 1994: "The concept of diglossia from Ferguson to Fishman to Fasold". Στο I. Philippaki-Warbuton, K. Nicolaidis & M. Sifianou (εκδ.), *Themes in Greek Linguistics: papers from the First International Conference on Greek Linguistics, Reading, September 1993*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 341-348.
- Ferguson, C. A. 1959: "Diglossia". *Word* 15: 325-340.
- Jakobson, R. 1987: *Παρατηρήσεις για τον πεζό λόγο του Μάντελσταμ*. Μόσχα.
- Κακριδή-Ferrari, M. & Χειλά-Μαρκοπούλου, Δ. 1996: «Η γλωσσική ποικιλία και η διδασκαλία της Νέας Ελληνικής ως ξένης γλώσσας». Στο *Η Νέα Ελληνική ως ξένη γλώσσα*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν, 17-51.
- Kazhdan, A. P. (σε συνεργασία με L. Sherry & C. Angelidi) 1999: *A History of Byzantine Literature*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών.
- Mackridge, P. 1988: «Ο πρακτικός δημοτικισμός του Ψυχάρη». *Μαντατοφόρος* 28.
- Mackridge, P. 1990: "Katharevousa (c. 1800 – 1974): An obituary for an official language". Στο M. Sarafis & M. Eve (εκδ.), *Background to Contemporary Greece*. London: Merlin Press, 25-51.
- Mackridge, P. 2000: "Le discours public en Grèce après l'abolition de la diglossie". Στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ. σε συνεργασία με τις Μ. Αραποπούλου και Γ. Γιαννουλοπούλου), *Η Ελληνική γλώσσα και οι διάλεκτοί της*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων & Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 133-136.
- Μπακάκου-Ορφανού, Αικ. & Χειλά-Μαρκοπούλου, Δ. 1992: «Η συντακτική ποικιλία και η διδασκαλία της Νέας Ελληνικής ως ξένης γλώσσας». Στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου για τη σύγχρονη ελληνική γλώσσα*, Σοφβόννη 14/15 Φεβρουαρίου 1992. Αθήνα: ΟΕΔΒ, 183-190.
- Newton, B. 1972: *The Generative Interpretation of Dialect*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perry, M. & A. Lord 1960: *The Singer of the Tale*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Σεφέρης, Γ. 1981: *Δοκιμές, τόμ Β΄*. Αθήνα: Ίκαρος.
- Τσιβιάν, Τ. 2001: *Ο πεζός λόγος των ποιητών για τον πεζό λόγο των ποιητών. Σημειωτικό ταξίδι*. Αγία Πετρούπολη.
- Φραγκουδάκη, Α. 1996: «Καθαρεύουσα-Δημοτική: Τα ιδεολογικά αίτια της ιστορικής διαμάχης για τη γλώσσα». Στο *Η Ελληνική Γλώσσα, τρίγλωσση έκδοση του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, 29-36.